

допомогу колгоспам, радгоспам та сільськогосподарським органам південних областей країни з питань розвитку громадського тваринництва [2, 118].

Отже, 60-ті рр. ХХ ст. у діяльності Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова «Асканія-Нова» стали досить плідними та результативними. Основним сприятливим чинником цього піднесення стала державна підтримка.

1. Науково-організаційні засади розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1969 рр.): зб. док. і матеріалів / НААН, ННСГБ, ЦДАВО України, ЦДАГО України; уклад.: В. А. Вергунов, О. О. Черниш, В. І. Кучер, А. С. Білоцерківська, Н. П. Коваленко, Н. В. Маковська, О. Г. Козіна; за заг. ред. В. Ф. Петриченка; наук. ред. В. А. Вергунов. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 1464 с. – (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 72).
2. Крутипорох В. І. 50-річчя Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М.Ф. Іванова / В. І. Крутипорох, В. П. Курган // Вісник сільськогосподарської науки. – 1969. – № 6. – С. 116–118.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1987. – Арк. 264–267.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 13. – Т. 1. – Спр. 163. – Арк. 234–239. Машинопис.
5. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 1585. – Арк. 10.

Н.М. Борисенко

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНЕ ШКІЛЬНИЦТВО В КОНТЕКСТІ КОНТРЕФОРМ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: РИТОРИКА І ПРАКТИКА НАРОДНОЇ ОСВІТИ КІНЦЯ ХІХ СТ.

Проаналізовано складові політики контрреформ уряду Російської імперії щодо народної школи, реалізованої у 1880–1890-х рр. Основну увагу звернуто на з'ясування урядових заходів щодо церковнопарафіяльного шкільництва, зокрема риторику офіційних ідеологів цього курсу, а також практику функціонування шкіл Св. Синоду.

Ключові слова: народна освіта, церковнопарафіяльні школи, урядова політика, Священний Синод.

The article analyzes the main aspects of the counter-policy of the government of the Russian Empire in the field of public schools in the 1880–1890-s. Main attention is paid to the determination of the governments steps for church-parish schooling. Special accent is given to the rhetoric of the official ideologists of the course and the practice of the schools of the St. Synod functioning.

Key words: public education, church-parish schools, government policy, St. Synod.

Розбудова Української незалежної держави зумовила пошук нової стратегії розвитку національної системи освіти, суттєві трансформації її пріоритетів і цінностей в аспекті синтезу традицій, досвіду та новацій. Протягом останнього часу характерним є звернення до християнських моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, невідчужданих політичній кон'юктурі. Їх включення у сучасну навчально-виховну систему України є реальною альтернативою бездуховності та засобом подолання моральної кризи суспільства. З огляду на це важливого значення набуває об'єктивне вивчення історичної

практики церковнопарафіяльного шкільництва на теренах Російської імперії, зокрема Наддніпрянщини, з'ясування ролі й завдань церковних шкіл у контексті поширення освіти серед народу, в піднесенні його духовності.

За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії народної освіти в дорадянський період, що знайшло вияв у зростанні кількості дисертаційних праць, захищених у суверенній Україні, та монографій. Цікавими є дослідження С. Стельмаха, О. Драч, С. Бричок, І. Петренко, С. Федоренко, В. Перерви та інших авторів, присвячені просвітницькій діяльності духовенства, функціонуванню церковних шкіл, урядовій політиці в галузі народної освіти в Україні, складу учителів початкових шкіл, зокрема у регіональному вимірі [1–6].

Автор статті ставить за мету вивчити політику контрреформ уряду Російської імперії щодо народної школи, зокрема церковнопарафіяльної, реалізованої у 1880–1890-х рр.

Боротьба уряду з революційною пропагандою, що активізувалася в кінці 70-х рр. ХІХ ст., і опозиційними настроями громадськості безпосередньо позначилася і на ставленні до народної освіти. У 1879 р. комісією під головуванням Варшавського архієпископа Леонтія підготовлено заходи до посилення впливу духовенства на початкову школу та надання йому першості в керівництві цими школами. Такі заходи, за словами Леонтія, мали забезпечити початкову школу від революційної агітації, надати їй міцності та стійкості [7, 45].

При обговоренні Комітетом міністрів плану боротьби з революціонерами було одноставно схвалено, що духовенству потрібно надати пріоритетний вплив у народній школі, адже освіта, тим більше початкова, не може дати гарних наслідків, без віри. Консерватори у вищій владі наполягали, що релігійна освіта є наріжним каменем всього державного ладу, у зв'язку з чим духовенство повинно мати домінуючу роль у завідуванні народними школами [8, 4–7]. Отже, посилення позицій консерваторів у верхах означало реанімацію ідеї народної освіти, підконтрольної винятково духовному відомству. До того ж обер-прокурор Синоду К. Победоносцев на Комітеті міністрів у лютому 1881 р. відверто заявив, що церковнопарафіяльні школи умовами навчання в них дають більше гарантій для правильного і благонадійного в церковному і народному дусі навчання, ніж інші типи початкових шкіл, а тому заслуговують на підтримку з боку уряду [9, 168].

Реалізувати наміри консерваторів щодо посилення ролі православного духовенства в справі народної освіти вдалося не відразу. Сприятливим фоном стала відмова нового імператора Олександра III від попереднього курсу ліберальних реформ, що проводив його батько. К. Победоносцев, який був вихователем імператора, наставляв його: «Если будут Вам петь прежние песни о том, что... надо продолжать в либеральном направлении, надобно уступать так называемому общественному мнению, то, ради Бога, не верьте... Это будет гибель, гибель России и Ваша. Новую политику надобно заявить немедленно и решительно. Надобно покончить разом, именно теперь, все разговоры о свободе печати, о своеволии

сходок, о представительном собрании... Нация ожидает твердого и авторитетного действия... и не следует приступать к таким мерам, которые уменьшают авторитет власти, дозволяют обществу рассуждать о таких вещах, о которых до настоящего времени оно не имело право говорить» [10, 317].

Уже 8 березня на засіданні Комітету міністрів з різкою критикою проекту Лорис-Мелікова про скликання законодавчих комісій з представників народу виступили обер-прокурор Св. Синоду К. Победоносцев та голова Державної Ради С. Строганов. Циркуляр міністра внутрішніх справ від 6 травня 1881 р. до керівництва губерній містив, зокрема, і положення про те, що великі і широко задумані перетворення попереднього царювання не принесли користі. Відтоді уряд Російської імперії бачив своє завдання в усуненні проблем, що стали наслідком проведених реформ. Щонайперше, вжили заходи до подолання революційної смуги. «Распоряжение о мерах к сохранению государственного порядка и общественного спокойствия и проведение определенных местностей в состояние усиленной охраны» від 14 серпня 1881 р. надавало право політичній поліції в десяти губерніях діяти відповідно до ситуації, не підпорядковуючись адміністрації та судам. Після упровадження цього законодавчого акта в певному регіоні наділені широкими повноваженнями представники адміністративно-поліцейської влади могли без суду висилати небажаних осіб, закривати навчальні заклади, друковані органи та торгівельно-промислові підприємства. Фактично в країні було встановлено надзвичайний стан.

На думку історика С. Ольденбурга, в часи правління Олександра III у вищих сферах панували «критичне ставлення до того, що іменувалося «прогресом», і прагнення надати Російській імперії «більше внутрішньої єдності шляхом утвердження пріоритету російських елементів країни» [11, 16]. Консерватори, які прийшли до влади, звинувачували в усіх бідах надмірну доступність і демократизм сформованої освітньої моделі в державі. Урядову позицію на народну освіту цього періоду представляють погляди директора Департаменту поліції генерала М. Петрова, які той висловив знаному педагогу В. Вахтерову, що наполягав на необхідності просвітництва народу. «Все це прекрасно, – заявив генерал, – але дозвольте вас спитати, що ж буде потім? Адже російським мужиком тільки і можливо керувати, поки він безграмотний!» [12, 242]. Власне ставлення самого Олександра III до просвітництва виявляють його резолюції на документах. Так, на всепідданішій доповіді про низьку грамотність у Тобольській губернії зазначено «І слава Богу», а на свідченнях на суді селянки Ананьїної про те, що її син бажає навчатися в гімназії: «Саме це і жахливо, мужик, а теж лізе до гімназії» [13, 46].

Одна з головних ідей «просвітительського охоронництва» – одержавлення школи – протягом 80–90-х рр. XIX ст. зберегла свій попередній зміст. Але в її практичній реалізації з'явився новий напрям – упровадження державних церковнопарафіяльних шкіл. Один із ідеологів курсу контрреформ М. Катков на шпальтах свого видання готував громадську думку: «Ні до чого іншого не може приєднуватися школа народна, як до церкви... Тільки через горнило церкви повинні приходити до народу знання» [14, 5]. Як

влучно охарактеризував ситуацію Е. Днепров, відкриття «другого фронту» початкової народної освіти мало на меті створити противагу громадській земській школі [15, 87].

Комітет міністрів доручив у 1882 р. обер-прокурору Синоду надати власні міркування про розширення діяльності духовенства в сфері нагляду за початковими школами всіх відомств. Передбачалося збільшення прибутків духовенства, зокрема сільського, яке буде брати участь у такому нагляді. Реальними кроками на виконання наміченої програми стали наступні постанови. 2 листопада 1882 р. Державною Радою було схвалено перерахування з кошторису Міністерства народної освіти, починаючи з 1883 р., 55 тис. крб. у кошторис духовного відомства окремою статтею з призначенням «на видачу субсидій та винагород духовенству та духовним установам на організацію шкіл для народної освіти» [16, 229]. 12 травня 1887 р. Державна Рада постановила про видачу 120 тис. крб. на винагороду духовенству і установам з організації й утримання шкіл для народної освіти.

Правила про церковнопарафіяльні школи було затверджено імператором 13 червня 1884 р. [16, 228–239]. Саме на школи, що організувало православне духовенство, покладалося завдання виховувати в дітях «страх Божий, викладати їм основи віри, надихати їхні серця любов'ю до Св. Церкви і відданості Царю і Вітчизні». Прикметною є резолюція Олександра III на документі: «Сподіваюсь, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання в цій важливій справі» [16, 238].

Законами 1884, 1885, 1888, 1891 та 1896 рр. упроваджено нові правила про церковнопарафіяльні школи і школи грамоти, які надавали широкі повноваження духовенству в справі організації народної освіти. Відповідно до тогочасної нормативної бази, при Св. Синоді було створено центральну училищну раду для загального керівництва цими навчальними закладами. Нова управлінська вертикаль включала єпархіальні училищні ради з повітовими відділеннями і, відповідно, спеціальну інспекцію за церковними школами на місцях. Було розроблено і спеціальні правила про повітові відділення єпархіальних училищних рад, височайше затверджені 28 травня 1888 р. [16, 240–247].

Св. Синод основні повноваження з організації шкіл делегував єпархіальним архієреям. Вище керівництво всіма церковнопарафіяльними школами в Російській імперії і розпорядження грошовими коштами, що виділялися на їх утримання зі скарбниці, належало Св. Синоду, який мав право видавати окремі постанови.

У контексті такої урядової політики знову актуалізувалося питання про взаємовідносини у справі народної освіти Міністерства народної освіти і Св. Синоду. У 1887 р., а потім у 1893 р. міністру і обер-прокурору було доручено опрацювати питання щодо концентрації справи початкової освіти в одному відомстві [16, 229]. Проте воно так і залишилося не вирішеним. Водночас, можна констатувати, що паралельно з міністерською було створено майже рівнозначну церковно-шкільну адміністрацію духовного відомства, яка підтримувалася значними державними субсидіями. Зокрема, з 1888 р. по фінансовому кошторису Св. Синоду дозволено було відкривати спеціальні кредити по 120 тис. крб. на рік.

Створення цієї нової державної шкільної організації Св. Синоду мало наслідком певні обмеження для системи початкових шкіл Міністерства народної освіти і просвітницької діяльності земств. Низкою циркулярів навчальну адміністрацію зобов'язали при відкритті шкіл попередньо узгоджувати питання з єпархіальним начальством. У реаліях життя такі «узгодження» гальмували відкриття нових земських училищ. Новоорганізовані школи грамоти та недільні школи відповідно до законодавства тепер підпорядковувалися винятково духовному відомству. Водночас розпочався адміністративний тиск на земства з приводу утримання церковних шкіл на кошти земських бюджетів. Зокрема, у 1893 р. всім земським управлінням з цього питання було розіслано листа обер-прокурора Синоду.

Церковно-шкільна організація ґрунтувалася винятково на бюрократичних засадах, за повної відсутності реального громадського впливу на справу початкової освіти. Хоча за тогочасними правилами про церковнопарафіяльні школи, з метою консолідації зусиль у справі народної освіти єпархіальна адміністрація могла запрошувати членами повітових відділень представників земських установ [16, 231]. Однак на практиці все залежало від порозуміння між представниками духовного відомства і місцевого громадянства. У 1894 р. до складу єпархіальних училищних рад тих єпархій, де школи духовного відомства отримували субсидії від земств, було введено по два представники від цих інституцій. Але вже за два роки таке розпорядження було скасовано. Визначені законом 1896 р. надзвичайні збори синодальної училищної ради за участі місцевих представників припинилися вже після першої сесії (1898 р.).

Навчально-виховна справа в церковно-парафіяльних школах ґрунтувалася на засадах вікового традиціоналізму російської православної церкви. Зокрема, обер-прокурор Св. Синоду у звіті за 1884 р. наголосив, що церковний і народний ідеали навчання за минулі 25 років спотворено хибним і мрійливим уявленням про народну школу як засіб поширення в народі реальних знань за допомогою штучних методів навчання, запозичених з іноземної практики. Відповідно, у програмах церковнопарафіяльних шкіл рекомендували починати навчання з церковнослов'янської абетки; при викладанні російської мови радили «звертати виняткову увагу на вивчення мови і не захоплюватися іншими цілями, як, приміром, повідомлення учням різноманітних відомостей з оточуючого світу» [17, 86].

На думку сучасного російського дослідника Д. Саприкіна, ініціатори упровадження церковнопарафіяльних шкіл вирішували не лише безпосереднє завдання навчити дітей основ елементарної грамотності, а ширші цілі культурної освіти [18, 53]. Найголовнішими з них було прилучення дітей до свідомого духовного життя в Православній церкві, а також закласти фундамент розвитку інтелектуальних і естетичних здібностей, притаманних високому типу освіченості. Приміром, вивчення церковнослов'янської мови в церковних школах науковець оцінює не тільки як мову Церкви, але й як можливість увійти в традиційний культурний світ і унікальний засіб розвитку формальних здібностей

розуму за аналогією латини чи грецької мови в гімназійній освіті.

Перевагами церковнопарафіяльних шкіл проголошувалися невеликі витрати на їхню організацію та дворічний навчальний курс. Проте реальний навчальний курс, як виявили статистичні дослідження, був ненабагато менше земської школи. У 1898 р. нормативно визначили тривалість курсу навчання в школах духовного відомства 3-4 роки. Досить сумнівною виявилася на практиці і «дешевизна» утримання церковнопарафіяльних шкіл. На нашу думку, Св. Синод на підтвердження невисокої вартості таких шкіл для держави основним аргументом висував безкоштовну працю священнослужителів на посаді вчителів. Проте реалії життя демонстрували чимало проблем при виконанні вчительських обов'язків духовенством за відсутності матеріальної зацікавленості. Дійшло до того, що розпорядженнями Св. Синоду 1885, 1892 рр. уключення в церковнопарафіяльних школах включили до посадових обов'язків дияконів, за невиконання яких штрафували.

Негаразди в шкільній справі духовного відомства у кінці XIX ст. змушені були визнати навіть їхні апологети. Так, В. Шемякін не приховував, що головне зло церковно-шкільного управління – бездушний формалізм, поєднаний з консисторсько-канцелярською писаниною. Училищна рада при Синоді, на його думку, стала винятково присутственным місцем, що складалася з канцелярії, яка йде в зворотному напрямі від життя і громадськості до мертвої канцелярщини [19, 13]. Проблеми церковно-шкільної справи зафіксовані й в офіційному діловодстві духовного відомства. Так, у звіті Св. Синода за 1888–1889 н. р. після пафосних заяв, що всі єпископи одноставно визнають величезне значення церковнопарафіяльних шкіл як релігійно-просвітницького засобу, що паралізує проникнення в селянське середовище небажаних для церкви впливів, повідомлялося, що такі навчальні заклади не всюди в західних єпархіях зустрічають співчуття народу [12, 243].

Підсумовуючи, зазначимо, що урядові кола Російської імперії чітко розуміли незворотність процесу капіталістичної модернізації, який дедалі набирив обертів, і в контексті емансипації селянства та сприянні потужної громадської ініціативи актуалізував запити щодо освіченості широких мас населення. З огляду на це нагальності, з точки зору консервативних кіл у верхах, набували завдання зберегти спокій серед маси народу – «материка держави» і, відповідно, « значно посилити прямий державний вплив на народну освіту. Оскільки попередні заходи охорони народної школи – «зразкові» училища Міністерства народної освіти, консолідовані зусилля директорів, інспекторів народних училищ і предводителів дворянства уже не забезпечували необхідного з точки зору державників ефекту. Новим, більш діяльним важелем реалізації такого завдання повинні були стати церковнопарафіяльні школи.

1. Стельмах С. П. Політика самодержавія в області народного образования на Украине в 60–90-х гг. XIX в. : автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. П. Стельмах; Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1991. – 19 с.
2. Драч О. О. Развитие початкової освіти в Україні (1861–

- 1917 pp.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Драч ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 17 с.
3. Петренко І. М. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. М. Петренко ; Нац. пед. ін-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 20 с.
4. Бричок С. Б. Церковнопарафіальні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Б. Бричок ; Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2005. – 20 с.
5. Федоренко С. А. Освітня діяльність духовенства Полтавської єпархії (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. А. Федоренко ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 19 с.
6. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла церква : Вид. О. Пионкієвський, 2008. – 672 с.
7. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ / Е. Ф. Грекулов. – М.: Наука, 1969. – 183 с.
8. Исторический обзор деятельности Комитета министров. – С.Пб. : Тип. МВД, 1902. – Т. IV. – Разн. паг.
9. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – М.: Учпедгиз, 1953. – 271 с.
10. Письма Победоносцева к Александру III. – М.: Новая Москва, 1924. – Т. I. – 448 с.
11. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II / С. С. Ольденбург. – Белград, 1939. – Т. I. – 389 с.
12. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): критические очерки / отв. ред. Н. А. Смирнов. – М.: Наука, 1967. – 335 с.
13. Поляков А. С. Второе 1 марта: Покушение на императора Александра III в 1887 г.: материалы / А. С. Поляков. – М., 1919. – 345 с.
14. Московские ведомости. – 1882. – 19 октября (№ 290). – С. 5.
15. Днепров Э. Д. Самодержавие и народное образование в пореформенной России // Э. Д. Днепров // Школа и педагогическая мысль двух буржуазно-демократических революций : сб. науч. трудов / под ред. Э. Д. Днепрора. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1984. – С. 80–119.
16. Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях / сост. П. Аннин. – С.Пб., 1890. – Ч. 1. – 435 с.
17. Правила и программы для церковно-приходских школ и школ грамоты. – С.Пб. : Синодальная тип., 1894. – 123 с.
18. Сапрыкин Д. Л. Образовательный потенциал Российской империи / Д. Л. Сапрыкин. – М.: ИИЕТ РАН, 2009. – 135 с.
19. Шемякин В. И. Церковная школа и духовная бюрократия / В. И. Шемякин. – М.: Книга по требованию, 2011. – 37 с.

В.О. Волошенко

ПОЛЬСЬКІ ТОВАРИСТВА І ПРОСВІТА СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТ.

У статті на основі відомих у літературі фактів та архівних матеріалів розглядається діяльність польських товариств у прилученні до читання селян Правобережжя на зламі XIX–XX ст. Вказується зв'язок між характером пропонованої літератури та формуванням у селян національної ідентичності.

Ключові слова: польські товариства, селянство, читання.

The article reveals activities of Polish societies in bringing of villagers to reading at Right-Bank Ukraine at the turn of

XIX–XX centuries. The data is based on well-known literature facts and achieve records. The author shows relation between character of the recommended literature and formation of villagers' national identity.

Key words: Polish societies, peasantry, reading.

На зламі XIX–XX ст. селяни Київської, Подільської та Волинської губерній опинились у вирії українсько-російсько-польського ідеологічного протиборства з поширення націотворчих цінностей, важливим знаряддям прищеплення яких були друковане слово та освіта. Складна етноконфесійна мозаїка суспільства та політична ситуація після польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. підносили проблему прилучення до читання найчисельнішої суспільної групи з рівня загальнопросвітницького до національно значущого. У протистоянні польським культурним впливам вже у 1860-х рр. царська влада зробила ряд кроків з унеможливлення польського друку, книгорозповсюдження та читання [1, 4–8]. Всупереч перешкодам, польською спільнотою вишукувались шляхи удоступнення польських видань для найширших верств населення. Оскільки нові книги видавались у незначній кількості, більша частина припадала на імпорт: за даними І. Лісевича, у 1897–1903 рр. до Російської імперії, переважно нелегально, було ввезено польською мовою 5,48% від усієї кількості ввезених сюди книг, в 1904–1914 рр. – 7,29% [1, 55]. Серед таємних, напівлегальних і легальних інформаційних каналів розповсюдження польського друкованого слова серед селян Правобережжя важливе місце посідала діяльність польських товариств. Вона різною мірою могла поширюватися на кілька груп населення, віднесеного до селянського стану – не тільки поляків-католиків та денобілітовану оселянену польську шляхту, але й українців-католиків із уніатським корінням та українців-православних.

В українській історичній літературі неодноразово порушувалися питання політики російського уряду щодо польської спільноти Правобережжя та культурної діяльності представників освічених польських верств краю [1–8], але окремо проблема внеску польських товариств до прилучення селян до читання не ставилась. Мета статті – на основі узагальнення відомих фактів та виявлених матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві з'ясувати, які польські товариства брали участь у поширенні польського друкованого слова серед селян Правобережної України на зламі XIX–XX ст. і яким був характер пропонованого читання.

Налагодженню на Правобережжі селянського читання загальноосвітньої літератури польською мовою насамперед сприяло утворення системи польського таємного шкільництва, яке мало піднести рівень загальної освіти селян й розвинути їх патріотизм. Доступ селянства до польської книги уможлилювала участь у влаштуванні таємних шкіл представників різних суспільних кіл, але, чи не найбільшою мірою, – католицького духовенства, дотичного до справи відкриття багатьох шкіл і забезпечення їх навчальною літературою з відомостями про польську історію, географію, літературу та утвердження католицизму як основи польської ідентичності. Шкільні та позашкільні контакти з селянами мали хоча б частково відкривати для останніх фонди книгосховищ не тільки при костьолах, але й при римо-католицьких товариствах